

İBLİS'İN ŞÜPHELERİNE MOLLA SADRÂ'NIN FELSEFİ CEVAPLARI

© Fevzi YİĞİT^a

Öz

Bu makalede Şehristânî'nin (ö. 548/1153) *el-Milel ve'n-Nihal* adlı eserinde naklettiği İblis'e ait olduğu iddia edilen şüpheler, Molla Sadrâ'nın (ö. 1051/1640) yazdığı bir risale üzerinden konu edilecektir. Makaleyi önemli kılan şey, metafiziksel ilkelerin kelâm sahasında uygulanmasının bir örneğini incelemiş olmasıdır. İblis'in şüpheleri güncelliğini koruduğundan cevaplarının da güncellenmesi gerekmektedir. Sadrâ teist seviyede sorulan sorulara ancak metafizik çerçevede cevaplar verilmesi gerektiğini ima etmektedir. Sadrâ, İblis'in -meşhur olanın aksine- bilgisizliğinin kurbanı olduğunu dile getirmiştir. Ayrıca İblis, evrende cari olan nedensellik yasasını ve mevcudâtın varlık piramidindeki sıralanış prensibini kavrayamamıştır. Bu şüpheler âlemin niçin var olduğuna ve başlangıcına dairdir. Bu şüphelere Molla Sadrâ'nın verdiği cevaplar; yaratılışın zorunluluğu, anlamı ve niçinliğini ele verebilecek mahiyettedir. "Niçin" sorusu, insanın anlam arayışını sağladığından din ve felsefenin de çıkış sorusudur. İblis'in sorduğu "niçin" soruları daha çok duyusal ve duygusal kökenliken insanoğlunun "niçin" sorusu ise rasyonel kökenlidir. Bu makalede ileri sürülen temel sav, Zorunlu Varlık fikrinin idrakiyle âlemin keyfe keder bir takdirin sonucu değil de İlahi Zat'a bağlı zorunluluğun, aklın ve bilginin eseri olarak yaratıldığının kolayca anlaşıldığıdır. Ayrıca Âdem'in varlık piramidindeki üstün konumu ve bilgisinin fazlalığından dolayı halife olduğu da söylenebilir. İblis'in varlık mertebelerinin hepsini kuşatabilecek şümule sahip olmaması dolayısıyla İlahi Zat'ı tam olarak temsil etmesi mümkün değildir. Ve yine sadece vehme dayalı hükümler vermesi dolayısıyla İblis, yaratılışın sırrına erememiştir.

Anahtar kelimeler: İslam Felsefesi, Molla Sadrâ, Âdem, İblis, Nedensellik.

MULLÂ SADRÂ'S PHILOSOPHICAL RESPONSES TO İBLİS'S DOUBTS

In this article, the doubts that allegedly belonged to Iblis, which was written by the author of "al-Milal wa al-Nihâl", i.e. Shahrastānī, (d. 548/1153)

^a Dr. Öğr. Üyesi, Nevşehir Hacı Bektaş Üniversitesi, fevziyigit58m@hotmail.com

was become subject of a small treatise written by Mullā Sadrā (ö. 1051/1640). In relation to Iblīs's doubts, Tabātabāī made philosophical statements in his exegesis, *al-Mizān*. It is known that he did philosophy mostly in the line of Mullā Sadrā.

Iblīs, in the doubts it voiced, questions the purpose of his creation and the purpose in testing the creature. It also raises the challenges in the issue of free will. Iblīs also uses its ignorance as an excuse. It, concealing the necessary causal connections in the universal existence, argues that the obligation of *sajda* (prostration) might not have been imposed on him and so Adam might not have been expelled from heaven. According to it, if what it had said would have come true, we would have lived in a more perfect universe. God knows everything, and He is the Almighty. If Allah had willed, He would not create evil. Then there was no reason for the creation of Adam. In this case -according to him- the cause of evil in the world is Adam. However, if the cause of the evil were it itself, this would had been avoided by not imposing on it the obligation of *sajda* or by not creating it. Moreover, it was a clear injustice that it was left weak against Adam and his sons.

[The Extended Abstract is at the end of the article.]

Giriş

Bu makalede dile getirilen ve İblis'e ait olduğu iddia edilen şüphelerde, "niçin" sorusu temel alınmıştır. Varlık ve bilgi muvacehesinde sorulan "niçin" sorusu metafiziğin esasını teşkil eder. İblis'in sorularındaki "niçin" sorusu ise daha çok duygusal, duygusal ve vehme dayalıdır. İnsan ise "niçin" sorusunu daha çok rasyonel temelde sorar. İblis'in içerisine düştüğü sıkıntı; soruların bağlamını ve hangi alanda cevaplar içerdiğini birbirine karıştırmasıdır. Bu karışıklığın benzerini yaşayanların, rasyonel cevapları yetersiz bulmaları doğaldır. Özellikle rasyonel düşüncenin tarihin hiçbir döneminde görülmediği kadar yaygınlaştığı günümüzde, yaratılışın niçinliğine dair makul cevaplar geliştirmek, daha bir önem kazanmıştır. Bu makalenin amacı rasyonel düşünüşe bu yönde katkı yapabilmektir. Konuya İblis/şeytan kavramlarını açıklamakla başlamak istiyoruz.

Şeytan inancı hemen bütün din, kültür ve medeniyetlerde görünen bir inançtır. Şeytan ismi bazı niteliklerin adı olarak da kullanılmakla cin ve insanlara teşmil edilmiştir. (el-En'âm, 6/112) İslam öncesi Türklerde şeytanlar/cinler her türlü hastalık ve kötülüğün sebebi olarak kabul edilmekte ve şamanlar tarafından hastalardan uzaklaştırılmaya çalışılmaktaydı. Türkler, kötülük ve karanlık güçleri ifade etmek için bazı

kavramlar kullanmaktaydı. Mesela Uygur Türkleri şeytana “yek” derlerdi. Cahiliye Arapları ise cinlerle Allah arasında soy birliğinin olduğunu ileri sürmekte, onları Allah'a ortak koşmakta ve bazı zamanlarda onlara tapmaktaydı.¹

Kur'an, şeytanların kendisinden türediği türün örnek ferdi olarak İblis'e işaret eder. Bildirildiğine göre Âdem'e secde emrine karşı gelen İblis, mazeret olarak kendisinin topraktan üstün olduğunu söyler. Bunun üzerine huzurdan kovulur. Kıyamete kadar mühlet isteyen İblis, Âdem ve Havva'yı gökyüzü cennetinden² çıkarttırır. İblis hikâyesi kısaca böyledir. Öztürk'e göre bu hikâyeye temsili bir hikâyeye; İblis ise bir simgeden ibarettir. İnsanın doğasında mevcut olan iyilik yapma yönü meleği, kötülük ise İblis'i temsil etmektedir. İblis kelimesi, Kur'an'da on bir ayette geçmekte olup Arapça'da “ümit kesmek” kökünden türetilmiştir. Şeytan kelimesinin kök/tabii anlamı ise uzak ve irak olmaktır.³

Genel olarak kelamcılara göre, cinlerin varlığı sadece vahiy yoluyla bilinip ispat edilebilir; akıl da bunu imkânsız görmez. Cinlerin varlığını kabul etmek noktasında kelamcılar arasında ittifak olmakla birlikte cinlerin mahiyetine dair iki görüş vardır: Birincisine göre cin, kendi başına kaim gayri maddi bir cevherken ikinci görüşe göre cin, maddi bir cevherdir. İblis de cinlerdendir.⁴ Teftâzânî'ye (ö. 792/1390) göre filozoflar melek deyince mücerret akıllar ve felekî nefisleri; cin deyince unsurlarda tasarrufta bulunan soyut ruhları ve şeytan deyince insandaki “hayal kuvvetini” kast ederler. Kelamcılar melek deyince işleri iyilik, itaat, ilim ve zor işlere güç yetirebilmek olan muhtelif şekillerdeki latif cisimleri kast ederler. Cinlerden itaatkâr olanlara hava unsuru hâkimken kötülük ve saptırmanın kendisinde baskın olduğu cinlere ise ateş galip gelir.⁵ Seyyid Şerif Cürçânî (ö. 816/1413), filozofların “melek ve cinlerin latif cisimler olmadığı” yönündeki itirazlarına cevap verirken buradaki latifliğin şeffaflık yani renksizlik anlamına geldiğini

¹ Musa Süreyya Şahin, “Cin”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (Ankara: TDV Yayınları, 1993), 8: 7-8.

² Molla Sadrâ, *el-Hikmetü'l-arşıyye*, tsh. Muhammed Havâcavî (Tahran: İntişarat-ı Mevla, 1391), 196; Bk. Muhammed Hüseyin Tabâtabâî, *Mizan Tesfiri*, trc. Salih Uçan (İstanbul: Kevser Yayınları, 2005), 8: 55. Tabâtabâî'ye göre bu cennet dünya semasında hazırlanmış bir bahçeydi.

³ Mustafa Öztürk, “İblis'in Trajik Hikâyesi -Allah, Şeytan, İnsan ve Kötülüğe Dair”, *Çukurova Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 5/1 (Haziran 2005): 49-50.

⁴ Ahmet Saim Kılavuz, “Cin”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (Ankara: TDV Yayınları, 1993), 8: 8-9.

⁵ Teftâzânî, *Şerhü'l-mekasid*, thk. tlk. Abdurrahman Umayra, 5 Cilt (Beyrut: Âlemü'l-kütüp, 1419), 3: 366-368.

belirtir.⁶

Molla Sadrâ'ya (ö.1051/1640) göre, peygamberlerin dilinde İblis denen varlık dumanımsı ateşten türeyen, nefis ve vehim sahibi, konuşan, şerli ve karanlık bir cevherdir. İblis ismi, pis bir ağacın ismidir.⁷ İblis'ten türediği varsayılan şeytanlar bu lanetli ağacın dalları gibidir. Yaprak ve meyveleri ise dünyevi lezzet ve hemen ulaşılmak istenen arzularla ilgili cüzi düşüncelerdir.⁸ Molla Sadrâ konuyla ilgili olarak şu ayete işaret etmiştir: "O, cehennem dibinde çıkan bir ağaçtır. Onun meyveleri sanki şeytanların kafalarıdır. Cehennemlikler ondan yiyecek ve onunla karınlarını dolduracaklardır." (es-Saffat, 37/64-66) İblis'in mukabili olarak melek veya akıl, iyi bir ağacı temsil eder. Bu ağaçtan hâsıl olanlar küllî ilimler ve ilahî marifetlerdir. Kur'an'da bu ağaca, aslı sabit ve dalları gökte, Rabbin izni ile sürekli meyve veren bir ağaç olarak işaret edilmiştir: "Görmedin mi, Allah güzel bir sözü nasıl misal getirdi? (Güzel bir söz), kökü sağlam, dalları göğe yükselen bir ağaç gibidir." (el-İbrahim, 24-25)

Molla Sadrâ'ya göre melek/akıl, *Tûba* ağacıdır ki Rahman'ın iki eli ile dikilmiştir. O yine aynı zamanda mübarek zeytin ağacıyla sembolize edilir. Bu ağaç Doğu ve Batı'ya ait değildir. Mekân ve zaman ile sınırlandırılmaz ki bir yanda bulunup diğer yanda bulunmasın veya bir vakitte olup diğerinde olmasın.⁹

Molla Sadrâ, İblis'i mertebe ve derece yönünden canlıların en düşüğü olarak görür. Cansızlar içerisindeki en aşağı mevcut ise heyulâdır. Bu ikisi beden ve gölgelerin en noksanı, nefis ve ruhların en asileridir.¹⁰ Mevcudiyetin sınırlılığı, varlığın zayıflığı ve mahiyetin baskınlık hali;

⁶ Seyyid Şerîf Cürcânî, *Şerhu'l-mevâkıf*, trc. Ömer Türker, 3 Cilt (İstanbul: Türkiye Yazma Eserler Kurumu Başkanlığı Yayınları, 2015), c. 2: 1248.

⁷ Molla Sadrâ, *el-Mebde ve'l-Mead fi'l-hikmetü'l-müteâliyeti*, thk, tsh. Muhammed Zebihî ve Cafer Şah Nazari, ed. Muhammed Hamenei (Tahran: Bünyadı Hikmeti İslami Molla Sadrâ,1381), 1: 332; Molla Sadrâ, *İksîrü'l-ârifin fi ma'rifeti'l-hakkı'l-yakîn (Mecmû'a-yi resâ'il-i felsefî-yi Sadrü'l-müte'ellihîn 3. Cilt*, Thk. Yahya Yesribî- Ahmet Şefiî, ed. Muhammed Hamaneî (Tahran: Bunyâd-i Hikmet-i İslâmi-yi Molla Sadrâ, 1389), 3: 150; Molla Sadrâ, *Mefatihü'l-gayb*, thk. Necefku Habibi, ed. Muhammed Hamenei, 2 cilt. (Tahran: Bünyadı Hikmeti İslami Molla Sadrâ, 1384), 1: 254. İsrâ suresi, 60. ayete telmih var.

⁸ Molla Sadrâ, *İksîrü'l-ârifin fi ma'rifeti'l-hakkı'l-yakîn*, 150.

⁹ Molla Sadrâ, *İksîrü'l-ârifin fi ma'rifeti'l-hakkı'l-yakîn*, 150. Nur Suresi 35. ayete işaret edilmiştir. Molla Sadrâ'ya göre bu ağaç, Peygamberin eliyle kızı Fatıma ve damadı Ali'nin evine dikilmiştir. Molla Sadrâ, İbnü'l-Arabî'den yaptığı bir alıntıda hareketle Tûba ağacını, kabul etme yeteneğine sahip istidatlı nefisler süslensin diye, bilgi ve marifet meyveleri yetişen güzel bir ahlak ağacına benzetir. Bk. Molla Sadrâ, *el-Hikmetü'l-arşıyye*, 205.

¹⁰ Molla Sadrâ, *el-Mebde' ve'l-meâd*, 1: 251.

sapkınlık, körlük ve cehalet şeytanın varlık koşullarını tasvir eder. Bunun karşısında ise melek vardır. O; hidayet, basiret ve yakînin aslıdır. Şeriat dilinde melek; işi hayır ve ilim vermek, Hakk'ı keşfetmek, iyiliği vadetmek olan varlıktır. Meleğin işi iyiliği ilham etmek; şeytanların işi vesvese vermektir.¹¹ Muhkem ayetler, külli akıl ve nefisler cinsinden olan şeyler kutsal melekler menzilesindedir. Çünkü onlar yakînî ilmin ilkeleridir. Akla benzeyen vehmî şeyler ise şeytan ve vehim sahibi nefisler menzilesindedir. Onlar safsatanın öncüllerinin ilkesidir.¹²

Mutahharî'ye (ö. 1979) göre İslam'da iyilik karşısında kötülük, aslı bir varoluşa sahip değildir. Bu yüzden Zerdüştlükte olduğu gibi iyilik ve kötülük Tanrılarının varlığından bahsedilemez. İblis, yaratılış alanında söz ve etki sahibi değildir. O ancak insana vesvese verir. Vesvesenin insana etkisi kurmaca, yapmaca ve görece alanlarla sınırlıdır. Buna karşın iyi insanların ve meleklerin tekvini sahayı oluşturan dikey nedensellik sahasında mertebe ve etkinliği vardır. İblis böyle bir konuma sahip olmadığından şeytan kelimesi Türkçe ve Farsça'ya olduğu gibi aktarılmıştır.¹³

İblis'in sahip olduğu güç ve özellikler, insanın yani bilfiil aklın sahip olduğu güç ve özelliklerden farklıdır. Ve genellikle insanlar natık nefsi bilfiil kendilerinde gerçekleştiremediklerinden vehimlerine göre hareket ederler. Vehim daha çok insanı korku ve ümit yönünden tikel şeyler üzerinden etkisi altına alır. İblis'in Âdem ve Havva'yı aldatması sırasında kullandığı önerme de bu minvalde inşa edilmiştir. Demıştır ki "eğer bu meyveden yerseniz burada melekler olarak ebediyen kalacaksınız." (el-Âraf, 7/20) Hâlbuki insan, bilfiil melek olmadığını ve yeryüzü cennetinde ebedi olarak kalamayacağını akli olarak bilir. Ancak insanın vehmi bu bilgiye kulak asmaz.

İblis'in insana yönelmesinin sebebi onun iyilik ve kötülüğe yönelmeye müsait bir öze sahip olmasındandır. Yani insan, öz olarak bütün mahiyetlere bürünebilir. Bununla birlikte bütün varlıkta asıl olan iyiliktir. Kötülük ise mahiyetten neşet etmekte olup iyiliğe nazaran azınlıkta, arazî ve geçicidir. Öyleyse nefse vesvesenin yol bulması varlığın derecesinin zayıflaması yani onun aslı yaratılış ve makamından düşmesi ile olur. Bu durum tıpkı hastalığın beden dengesini bozarak onu hastalık yönüne ulaştırması gibidir.¹⁴

İnsan; melek ve şeytan olabilme potansiyeline sahiptir. İnsandaki

¹¹ Molla Sadrâ, *el-Mebde' ve'l-meâd*, 1: 329.

¹² Molla Sadrâ, *el-Mebde' ve'l-meâd*, 1: 268; Molla Sadrâ, *İksîrül-ârifin fi ma'rifeti'l-hakkî'l-yakîn*, 149.

¹³ Murtaza Mutahharî, *Adl-i İlâhî*, trc. Hüseyin Hatemi, 2. Baskı (İstanbul: Kevser Yayınları, 2014), 80-81.

¹⁴ Molla Sadrâ, *İksîrül-ârifin fi ma'rifeti'l-hakkî'l-yakîn*, 147.

nurani cevher yani akli/ruhu onun meleği iken zülmanî cevher ise tabiatıdır. İnsan bu ikisi arasında eylemlerini iradeli olarak yapar.¹⁵ Bu iki cevher insanda iç ve dış ayrımını oluşturur. İnsanın küçük ve önemsiz eylemleri bile iç dünyasını etkiler. Öyleyse insan eylemlerine dikkat etmek zorundadır; çünkü onun zat defterinde kalıcı olarak yazılan bir yazının silinmesi oldukça zordur.¹⁶

Molla Sadrâ, *İblis'in Şüphelerinin Reddi (Reddü'l-şübühâtî'l-iblisiyye)* başlıklı makalesinde Âdem'in iradeli bir varlık olarak yaratılışına dair İblis'in ortaya attığı şüpheler yüzünden, bazı fikir sahiplerinin ayaklarının kaydığını belirtir. Şöyle ki hem insanın iradeli bir varlık olduğunu kabul etmek hem de evrensel, zorunlu, küllî ve ilahi bir iradeyi kabul etmek bağdaştırılması güç bir durumdur. Bilhassa Eş'arilerin bu konuda kabul edilebilir bir açıklama yapmakta oldukça sıkıntıya düştükleri söylenebilir. Çünkü onların düşünce ve akletme yolundan pek haz etmedikleri görülmektedir.¹⁷

Molla Sadrâ mevzu bahis risalesinde dile getirdiği şüpheleri Şehristânî'nin (ö. 548/1153) kitabından nakletmiştir.¹⁸ Şehristânî'ye göre, yaratılışın sırrına dair vâki olan ilk şüphe İblis'in ortaya attığı şüphedir. Bu şüphenin çıkış kaynağı hevâya uymak ve kibirdir. Bu şüpheden yedi şüphe doğar. Bu şüpheler secde emri verildikten sonra bundan imtina eden İblis ile melekler arasında münazara şeklinde dört *İncil*'in şerhlerinde yazılmış ve *Tevrat*'ın farklı yerlerinde zikredilmiştir.¹⁹

Konuyla ilgili olarak İslam Felsefesinde yapılmış herhangi bir tez çalışması olmadığını belirtmeliyiz. Makale olarak ise Fehrullah Terkan'a ait Türkçe yazılmış bir makalenin varlığından bahsedebiliriz. Bizim çalışmamızda İblis'in şüphelerine karşı Molla Sadrâ'nın verdiği cevaplar sunulduktan sonra Allâme Tabâtabâî'nin (ö. 1981) konuyla ilgili olarak yaptığı değerlendirmeler kısaca aktarılacaktır. Sonrasında ise bazı yorumlar eşliğinde bir takım değerlendirmeler yapılacaktır.

A. İblis'in Şüpheleri

İblis'e ait olduğu dile getirilen ve onun ağzından aktarılan yedi şüphe öz olarak şunlardır:

1. Allah beni yaratmadan önce benden ne sadır olacağını bildiğine göre

¹⁵ Molla Sadrâ, *el-Mebde' ve'l-meâd*, 1: 257.

¹⁶ Molla Sadrâ, *el-Hikmetü'l-'arşiyye*, 188.

¹⁷ Molla Sadrâ, "*Reddü'l-şübühâtî'l-iblisiyye*", *Mecmuatü Resaili Felsefiyyeti*, thk. Celaledin Aştıyani (Beyrut: Daru l-hyaü t-türasi'l-arabiyye, 2001), 385.

¹⁸ Şehristânî, *el-Milel ve'n-nihal*, thk. Emir Ali Mehne, Ali Hasan Feû'r (Beyrut: Dâru'l Marifet, 1414/1993), 23-28.

¹⁹ Şehristânî, *el-Milel ve'n-nihal*, 23; Molla Sadrâ, *Reddü'l-şübühâtî'l-iblisiyye*, 385.

beni niçin yarattı?

2. Benim itaat etmemden fayda; karşı koyuşumdan zarar görmeyecekse niçin beni sorumlu kıldı? Yok, bana fayda veya zarar vermek istediye, vereceği fayda veya zararı araya yükümlülükler koymadan niçin vermedi?

3. Ben, Allah'a itaat üzereyken, Âdem'e secde etmemi istedi. Bu emirle bilgi ve itaatimin artmayacağını bilmesine rağmen niçin bana bu özel emri verdi?

4. "Âdem'e secde etmeyeceğim." sözümden başka bir çirkinlik işlemediysem bu, ilahî huzurdan kovulmam için yeterli bir sebep midir?

5. Eğer Allah benim cennete girmeme engel olsaydı, Âdem benden taraf rahata erecek ve cennette ebedi kalacaktı. Niçin beni, Âdem'in cennetten çıkarılışına sebep kıldı?

6. Allah'ın Âdemoğulları üzerinde, onların beni göremedikleri cihetten benim onları görmemi sağlayan bir gücü bana vermesinin hikmeti nedir? Vesveselerim onları etkiler; onların ise güç, kudret ve yetenekleri beni etkileyemez. Onlar değişmeyen bir fitrat üzere yaratılsaydı temiz ve itaatkâr bir hayat yaşarlardı. Bu, onlara en yakışanı ve hikmete en uygunu değil midir?

7. Şayet beni yok etseydi, yaratılmışlar benden taraf rahata erer; âlemdede şer namına bir şey kalmazdı? Niçin böyle yapmadı?²⁰

Şehristânî bu soruları sorduktan sonra *İncil* şerhinde Allah Teâlâ'nın meleklere, İblis'e şöyle demelerini emrettiğini nakleder: "Ey İblis! Ben âlemlerin Rabbiyim ve benim için 'niçin böyle yaptın?' diye sorulmaz." Sonra Şehristânî, bu şüphelerin büyülenme, inkâr ve hevâya meyletmekten neşet eden bidat ve sapıklıkların bir ürünü olduğunu dile getirir.²¹

Görülebileceği üzere ilk üç soru "niçin" soru edatıyla sorulmuştur. Dört ve beşinci sorular ise metafiziksel sebepliğe dairdir. Altı ve yedinci sorular ise âlemin başka türlü olabileceğini tasarlayan zihinsel faaliyetlerin ürünüdür. Şu halde, ileri sürüldüğü üzere, insanın varlığın başlangıcına dair anlam arayışı, "niçin" sorusu üzerinden varlığını devam ettirmektedir. Ancak bu sorular, varlığın homojen yapısının fitri olarak algılanmasının üzerine "zihinsel ayrımlar geliştirmek" şeklinde inşa olunmuştur. Metafizik sorular ise salt akla dayanır.

Buna göre İblis, ilk sorusunda niçin Allah'ın bilerek kötülüğe izin

²⁰ Şehristânî, *el-Milel ve'n-nihal*, 24-25; Molla Sadrâ, *Reddü'l-şübühâti'l-iblisîyye*, 386-387.

²¹ Şehristânî, *el-Milel ve'n-nihal*, 25.

verdiğini sorgulamaktadır. İkinci soru yaratılışın hikmeti ve Allah'ın kendisine kulluk yapılmasını istemesinin sorgulanması hakkındadır. Bu soru Allah'ın ibadetlere karşı müstağni oluşunu merkeze alarak hazırlanmış bir soruyken üçüncü soruysa İblis'in Âdem'e secde emrine karşı gelişene meşruiyet arama girişimini ifade eder. Dördüncü soruda İblis, Âdem'e secde etmesi durumunda Allah'tan başkasına tapıp tapmayacağını sorgulamıştır. Beşinci soruda ise o, kötülüğün varoluşa katkısı ve varoluş içerisindeki fonksiyonunu sorgulamıştır. Altıncı ve yedinci soruda mevcut âlemin olabilir âlemlerin en iyisi olup olmadığını araştırmıştır. Ona göre eğer bu âlem, yaratılmış en iyi âlem olsaydı herhangi bir kötülük içermezdi.²²

Terkan'a göre, Şehristânî'nin cevapları incelenince İblis'in ortaya attığı şüphelerde haklı olduğu izlenimi oluşmaktadır. Bunun nedeni -Molla Sadrâ'nın da işaret ettiği gibi- Şehristânî'nin akli dışlayan bir din yorumunu kabul etmesidir. O, kötülük problemini akıl ve hikmetin çözemeyeceğini düşünür. Çünkü böyle bir sorunu akıl yoluyla çözmeye teşebbüsü Allah'ın varlığına iman etmeye aykırı bir durumdur. İman ettikten sonra Allah'ın eylemlerinde hikmet aramak insanın imanını zedeleyen boş bir gailedir. Yani Allah'ın hikmetinden sual olunmaz. Yaratılışın hikmetine dair soru sormak şeytanî bir faaliyettir.²³

Başta da belirtildiği gibi böyle bir anlayışın bugün için başarılı olması mümkün gözükmemektedir. Dolayısıyla soru sormayı şeytanî bir eylem ve bunlara akli cevaplar vermeyi ise boş bir meşgale olarak değerlendirmek doğru değildir. Bunun doğru olmadığını düşünen Molla Sadrâ, konuyla ilgili olarak Fahreddin er-Râzî'nin (ö. 606/1210) şu sözünü aktarır: "Şayet yaratılmışlardan öncekiler ve sonrakiler toplansalar bu şüphelerden ancak ilahî bir cevap ile kurtulurlar." Molla Sadrâ'ya göre Râzî'nin amacı, Tanrı'nın mutlak irade sahibi (kadir-i mutlak) bir fail olduğunu ve O'nun fiillerinin herhangi bir tahsis ile sınırlandırılmayacağını ima etmektir. Râzî ve mensup olduğu Eş'arî âlimlerin tuttuğu yol; Yaratıcı, O'nun isimleri, sıfatları, yeniden diriliş ve nübüvvetin ispatı gibi şeyleri burhanlar aracılığıyla ispatlamaya kapalıdır. Öyleyse Molla Sadrâ'ya göre rastgele bir iradeyi mümkün gören kalamî bir tutuma dayanarak yakinî bir bilgi ve tahkiki bir imana ulaşma imkânı yok gibidir. Kısacası cedel ehli; Tanrı'nın keyfe keder bir irade ile her istediğini yaptığını ve bu işlerin hikmetini insanların bilemeyeceğini

²² Fehrullah Terkan, "İblis'in 'Kötülük Problemi'ne Dair Felsefi Argümanları ve Şehristânî'nin "Bilinemezlik" Teodisesi", *Milel ve Nihal Dergisi* 5/1 (2008): 70-77.

²³ Terkan, "İblis'in 'Kötülük Problemi'ne Dair Felsefi Argümanları ve Şehristânî'nin "Bilinemezlik" Teodisesi", 66-68.

düşünür.²⁴

Molla Sadrâ, bu şüphelerin cevaplarına geçmeden önce vereceği cevapları ancak akleden, kalbi temiz olan, işiten ve manevi müşahede sahibi kişinin anlayabileceğini belirtir. Ona göre hastalıklı ve tartışmacı nefis bu cevaplardan faydalanamaz. Çünkü hastalıklı nefsin amacı tartışmayı sürdürmektir. Bundan dolayı hakikat, İblis'in sustuğu noktalarda saklıdır. Ayrıca İblis, cevherinin karanlığı yüzünden Hakk'ı idrak edemediğinden Hakk'a karşı gelmiştir. Sonra bu şüphelerle eksik ve cahil kişilerin kendisine tâbi olmasını ve böylece yoldan çıkmalarını amaç edinmiştir.²⁵ Tıpkı aklın yönetiminden çıkan bir insanın vehim ve vesvesenin tesirlerine maruz kalması gibi akli zayıf ve kalbi kirlenmiş insanlar da İblis'in yönetimi altına girerler. Şu halde muhakeme yaparken başarısız olan akıl değil; aklın önüne çıkan ve onun işini yapmasına engel olan vehim, geçici menfaat, taassup, gurur, üstün gelme arzusu, ataların yolunda gitme, bencillik vb. gibi şeylerdir. Bu ve benzeri nefsanî hastalıklardan kurtulmanın yolu akla tâbi olarak nefsin kendisini tedavi edecek ilaçları kullanmasıdır. Yoksa hakka ve hakikate boyun eğmek mümkün olmayacaktır.

B. İblis'in Şüphelerinin Giderilmesi

Molla Sadrâ, şüphelerin/soruların cevabına geçmeden önce İblis'in Tanrı'nın fiiline karşı itirazının temel nedeninin "onun bilgisizliği" olduğunu belirtir. Bu bilgisizlik iki esasa dairedir: **Birinci esas**, Tanrı'nın fiillerinin zatına bağlı olduğudur. Eğer İblis bunu bilseydi, Tanrı'nın fiillerinin niçin sorusuyla sorgulanamayacağını; eşyayı var kılmasının zatı dışında herhangi bir sebebi ve gayesi olmadığını bilirdi. Şu halde O'nun yaratmasında zatında başka herhangi bir fazladan kasıt, maslahat, etken, yardım edici unsurun ve zamanı gözetme gibi başka herhangi bir şeyin etkisi yoktur. O'nun, zatına dair bilgisi zatının aynısı olup zatının gerektirdiği hayırları celp eder. Bunun gibi ilmi de iradesinin aynısıdır. Öyleyse Tanrı, mutlak fiili yönünden bir gaye gözetmez ve bu yüzden niçin sorusuna muhatap olamaz. Tanrı'dan farklı olarak araçlar ve diğer failer ise kendilerinden sadır olan özel eylemlerinde gaye gözetirler.²⁶ Buna Kur'an'da şöyle işaret edilmektedir: "Onlar sorumludur." (el-Enbiya, 21/23)

İblis'in bilmediği **ikinci esas** âlemin Tanrı'dan nasıl sudûr ettiğiyle alakalıdır. Molla Sadrâ'ya göre bu esas, *Aşkın Hikmet (el-Hikmetü'l-Müteâliye)* taraftarlarının bildiği bir fikirdir. Şöyle ki mevcudatın el-Evvel'den sudûru;

²⁴ Molla Sadrâ, *Reddü'l-şübühâti'l-iblisîyye*, 387.

²⁵ Molla Sadrâ, *Reddü'l-şübühâti'l-iblisîyye*, 387.

²⁶ Molla Sadrâ, *Reddü'l-şübühâti'l-iblisîyye*, 388.

en şerefliiden daha şerefli olana, en yakından daha yakın olana, daha düşük olandan en düşük olana, daha uzaktan en uzak olana doğru mertebeli bir biçimdedir. Öyle ki şeylerin sıralanışı en düşük olan cehennemde/karanlıkta son bulmuştur. Bu iniş hareketinin tersi yönde sıralı biçimde el-Evvel'e dönüşünde şeyler, en düşüktan daha düşüğe, en uzaktan daha uzağa, daha şerefliiden en şerefliye, daha yakından en yakına doğru sıralanmış ve Münezzeh Yüce Varlık'ta yükseliş hareketleri sona ermiştir. Molla Sadrâ'ya göre, Allah Teâlâ'nın şu sözünde buna bir işaret vardır: "Gökten yerdeki her işi tedbir eden odur, sonra o (işe memur olan melek), sizin sayınıza göre bin yıl tutan bir günde, O'nun katına yükselip çıkar." (es-Secde, 32/5) Şu ayette bu anlamdadır: "Sizi yarattığı gibi yine O'na döneceksiniz." (el-Araf, 7/29) Öyleyse her şeyin kendisinde sona ereceği özel bir gayesi vardır ki bu da şeyin daha üstündeki varoluş seviyesini yakalamasıdır. Öyle ki gayeler, kendisinden sonra başka gayenin olmadığı son gayede tamam olur. Bunun gibi başlangıçlar da kendisinden önce başlangıcın olmadığı İlk'le başlar.²⁷

Molla Sadrâ, İblis'in yaratılışının hikmeti ve gayesini sorgulayan **birinci** şüphesine şöyle cevap verir: Bütün yaratılmışlar gibi İblis'in de kendisine dâhil olduğu varlık ve ulaşmaya çalıştığı gaye ancak İlahi Zat'ın kendisidir. Bu Zat, bilgisi yönünden mümkün varlıkların hepsinin varlığını gerektirirken varlığı kabul edebilecek her kabul ediciye de vücut ihsan eder. İblis'in karanlık ve şerli mahiyetinin hâkim olduğu haysiyetine gelince bu; Yaratıcı'nın yaratması ile değil bilakis iniş kavsinde nefis mertebelerinin son sınırına kadar alçalan hüviyetin gereklerindedir. Yani bu durum failden değil temel özelliği kuvve ve kabul edicilik olan maddeden kaynaklanır. Yani madde, İblis'in Âdemle olan kavgasını sebebidir. İblis'e ait varoluş seviyesi semavi cirimleri altında şiddetli güç sahibi olan ateş cirmidir. Bu yüzden onun üzerine benlik, büyülenme, övünme, boyun eğmeyiş ve inkisar hâkim olmuştur.²⁸

Molla Sadrâ'nın bu cevabı dikkatle incelenirse İblis'in varoluşunda zata bağlılığı yönünden herhangi bir olumsuzluk olmadığı gibi tam aksine onun da her şey gibi bütün bir varlık/iyilik nizamının parçası olduğu görülür. Ayrıca yaratılışın niçinliğine dair sorulacak bir sorunun cevabı İlahi Zat ve O'na dayanan zorunluluktur. O'nun zatı dışında başkaca bir gayesi yoktur. Filozoflar bütün sebepleri İlk Sebep'e bağlarken kalamcılar ise Tanrı'nın iradesine bağlamışlardır. Bu yüzden niçin sorgulaması kalamcılar açısından nihayete erdirilememektedir. Yani kalamcılar zorunluluk kavramını

²⁷ Molla Sadrâ, *Reddü'l-şübühâti'l-iblisiyye*, 388.

²⁸ Molla Sadrâ, *Reddü'l-şübühâti'l-iblisiyye*, 388-389.

Tanrı'nın faili muhtar oluşuna helal getireceğini düşünerek hoş karşılamamışken filozoflar zorunluluk olmaksızın yaratılışın hem gerçekleşmesi hem de anlamlandırılmasının mümkün olmadığını iddia etmişlerdir. Bunun gibi İblis de Âdem'in yaratılışını ilahi iradenin keyfe keder bir seçimi olarak değerlendirmiştir. Şunu da hatırlatmak gerekir ki filozofların İlahi Zat'a bağladıkları zorunluluk zatin kendisinden kaynaklanır. Yoksa dışarıdan bir zorunluluğun İlahi Zat'a yüklenmesi imkansızdır. Diğer bir açıdan kelamcılar İlahi Zat'ı yaratılışın sebebi olarak görmenin âlemin kademine sebep olacağını düşünmüşlerdir. Halbuki bu geçersiz bir endişedir. Çünkü varlık açısından İlahi Zat'a bağlı olduktan sonra zamansal öncelik ve sonralığın bir değeri kalmamaktadır.

İkinci esas gereğince ise İblis, kaynaktan/merkezden uzaklığın gerektirdiği zayıflığın, kopuşun, yanılısma ve karanlığın bir ürünüdür. Şöyle ki vücut teşkikî (dereceli anlamdaşlık) bir yapıya sahiptir. Yani vücut zayıflık-güçlülük, tamlik- noksanlık, öncelik-sonralık ve yetkinlik-hamlık yönünden derecelidir. Bu derecelilik, dikey yönde vücuda dair sorulacak bütün niçin sorularının cevabını teşkil etmektedir. Hâlbuki yatay düzlemde varoluşun sınırsız genişliği yönünden niçin sorusu anlamsızdır. Dolayısıyla dikey boyut gözetilmeksizin illete dair sorulacak herhangi bir soru pek bir anlam ifade etmemektedir.²⁹ Dikkat edilirse İblis'in sorularının hemen hiçbiri dikey düzlemde varoluşun sebeplik ilkesini bulmaya yönelik değildir. Zaten kötülük, dikey düzlemde etkin bir neden değildir.

Bilindiği üzere Tanrı-âlem ilişkisinde kelamcılar "âlemin Tanrı'nın yoktan yaratması sonucu var olduğunu" düşünmektedirler. Bu kabul nispeten doyurucu olmakla birlikte derin düşünülünce aynı zamanda birçok problemin çıkış kaynağı olduğu rahatlıkla görülebilir. Zaten ateist birçok sorunun çıkış yeri bu çeşit teist kabullerdir. Bu sebeple ateist soruların doyurucu ve doğru cevapları metafiziksel alana geçilince ancak verilebilmektedir. Buna göre âlem varlığı yönünden Tanrı'ya bağlı ancak onunla aynı seviyede değildir. Seviye farkından kasıt eş anlamlılık kaydı üzere varlıksal bir farklılaşma değil varlığın teşkiki farklılığıdır. Halbuki genel olarak kelamcılar Tanrı'nın varlığı ile âlemin varlığını eş anlamlılık kaydı üzere farklı varlıklar olarak telakki etmektedir.

Tabâtabâî'ye göre birinci şüphe İblis'in "tam faile" dair cehaletinin bir eseridir. Çünkü "tam fail" eylemlerinde kendi zati dışında başka bir gaye ve sebebe ihtiyaç duymaz. Olsa olsa "tam failin" failinin ikincil ve arazi gayeleri

²⁹ Fevzi Yiğit, *Hikmet ve İllet (Molla Sadra'nın Nedensellik Teorisi)* (İstanbul: Önsöz Yayıncılık, 2018), 294.

olabilir.³⁰

Şu halde yaratılışın niçinliğine dair sorulan sorularda varoluşun hangi kademesinin sorgulandığına dikkat edilmelidir. Evvel/İlk/Mutlak Varlık/Zorunlu Varlık vb. gibi isimler alan zatın, nedeninin aranması teselsüle neden olur ki bu saçmadır. Şu halde İlk Neden'den varlığın tezahürü kendisi dışında bir sebebi gerektirmemelidir. İster zuhur isterse sudur kastedilsin bu durum zatın varlıksal bir çoğalmaya mahal ve kaynak olması anlamında değildir. Bu mahiyeti meçhul bir açılım, yayılım ve tecellidir.

İkinci şüphe; bilme, sorumluluk yükleme, Allah'ın elçiler göndermesi/yasa indirmesi ve itaatin gayesi hakkındaydı. Bunlardaki hikmet; nefisleri, şehvetin esaretinden ve karanlık hapishanelerinden kurtarıp uysal ve yırtıcı hayvanlık sınırlarından insanlık ve meleklik sınırlarına ulaştırmaktır. Nefsi ilim nuru ve amel gücü ile küfür ve günahın derdinden, cehalet ve karanlığın kirinden temizleyip süslemektir. Teklifin genel oluşu onun katılaştırmış nefis ve kalplere etki etmemesi ile çelişmez. Tıpkı bunun gibi yağmurun yağmasının sebebi tabiatın ürün vermesini sağlamaktır. Yağmurun yalçın kayalara ve çorak topraklara etki edememesi her yere yağması ile çelişmez. Çünkü Allah, yaratılmışlara hidayet etmekle kendisine fayda sağlamaktan beridir. Onun bol bağış ve ihsan sahibi olması yaratılışının aslıdır. Molla Sadrâ'nın cevabı bu minvalde secde emrinin İblis'e has olmadığı yönündedir. Konuyla ilgili olarak bir ayette şöyle buyrulur: "O, her şeye yaratılışını veren ve sonra hidayet edendir." (et-Taha, 20/50) Kısacası Tanrı'nın hayır ve vücut vermesinin kendi zatı dışında bir amacı yoktur. O'nun karşısında O'na bir fayda, menfaat ve herhangi bir karşılık verecek başka bir varlık ve güç yoktur.³¹

Burada yağmuru Âdem'e temsil etmek mümkündür. Çünkü Âdem bütün kâinat için rahmettir. Kur'an-ı Kerim'de Hz. Muhammed'in âlemlere rahmet olduğu bildirilir. Öyleyse insan türünün en üstün bireyleri; insanlar, melekler ve cinlerin hepsi için rahmet sebebidir. Dolayısıyla eğer İblis bu berekettten faydalansaydı kendi menfaatine olacaktı. Yani vehmi sembolize eden İblis, akli sembolize eden Âdem'e tâbi olsaydı felaha erecekti. Bu anlamda şeri hükümler, hikmetini bilmeyenlere de fayda veren hükümlerdir. Bu yönden tabîî düzen ile şeri düzen arasında uyum olduğunu/olması gerektiğini söylemek gerekir.

Tabâtabâî'ye göre yasal yükümlülükler insan fert ve toplumunun tekâmül etmesi için gereklidir. Öyleyse İblis'in yükümlüğün anlamsızlığı veya

³⁰ Tabâtabâî, *Mizan Tesfiri*, 8: 63.

³¹ Molla Sadrâ, *Reddül-şübühâtî'l-iblisîyye*, 389.

gereksizliği yönündeki sözleri laf ebeliğinden ibarettir.³²

Aslında ikinci ve üçüncü şüphe esasta birdir. O da sorumluluk ve yükümlülük hakkındadır. Bu konudaki anlayışsızlık, "varlık"ın gereklerini kavrayamamaktan doğar. Hele de akıl, bilgi, irade ve bilincin üst seviyelerini temsil eden melek, insan ve cinler gibi yüksek varlık seviyelerinde sorumluluk ve yükümlülük daha da artar. Yoksa yine kelami seviyede ifade edildiği gibi "keyfe keder imtihan" düşüncesi meseleyi anlamakta yeterli görünmemektedir. İblis de -itaat etmeyeceğini bildiği halde Tanrı'nın kendisine secde emrini vermesini böyle yorumlamıştır. Halbuki Tanrı'nın imtihanı İblis'e kendisini yani varlık mertebesini bilme imkânı sağlamıştır. Şu halde bir şey ne kadar varsa o kadar sorumludur. İblis'in karşı koyuşu ve itirazları da varlığındaki noksanlığa işaret etmektedir. Ayrıca imtihanın felsefi ifadesi şeylerin bil kuvve olmaktan bilfiil oluşa geçişini ifade eder. Dolayısıyla varlığın kuvve haliyle fiil hali arasında önemli bir derece farkı vardır.

Üçüncü şüphe, İblis'in Âdem'e secde etmekle yükümlü kılınmasındaki fayda ve hikmet hakkındaydı. Molla Sadrâ'nın bu şüpheyeye verdiği cevap üç kısımdan oluşmaktadır. Birinci kısım, ikinci şüphenin cevabı ile çelişik görünmekle beraber dikkatle incelenince böyle olmadığı görülür. Buna göre Molla Sadrâ, Allah'ın yaptığı veya emrettiği her eylemde birçok hikmetin var olduğunu belirtir. Çünkü Allah Teâlâ boş, tesadüfi ve abes iş yapmaktan münezzehtir. Bu genel kaideye göre işlerinin bazılarının hikmetinden gafil olursa da bu böyledir.³³ Yani bütün yaratılışın amacı İlâhi Zat'ın kendisi olmakla birlikte kendisinin kendisi dışında bir amacı yoktur.

İkinci kısma gelince secde yükümlülüğü bütün melekler için verilmişti ki o vakitte İblis onlarla beraberdi. Dolayısıyla secde emri özellikle İblis'e verilmiş, doğrudan İblis muhatap alınmış değildir. O ise kendince emre direk muhatap olduğunu düşündükten sonra karşı gelmiş, büyüklenmiş ve yüz çevirmişti. Böylece kovulmuş ve lanetlenmişti. Burada Molla Sadrâ'nın kovulma ve lanetlenmeden çıkardığı anlam, yukarıda dile getirildiği üzere varlığın iniş kavsinde en uzağa düşmek anlamındadır.

Cevabın üçüncü kısmına göre ilâhi emirler ve şeri teklifler; nefislerin cevherlerinin imtihan edildiği ve buna bağlı olarak içlerindeki dışa vurdukları; iyilik, kötülük, güven, mutluluk ve mutsuzluk gibi gönüllerinde gizli olan şeylerin belirginleşmesini sağlayan unsurlardandır. Bunlarla

³² Tabâtabâî, *Mizan Tesfiri*, 8: 67.

³³ Yiğit, *Hikmet ve İllet*, 226.

hüccet tamam olur ve delil getirilen şey zahir olur.³⁴ Molla Sadrâ bu noktada şu ayete işarette bulunur: “Fakat Allah mahvolan, apaçık belgeden ötürü mahvolsun, yaşayan da apaçık belgeden ötürü yaşasın diye olacak işi yaptı.” (el-Enfal, 8/42)

Anlaşılan Molla Sadrâ'nın üçüncü şüphenin birinci kısmına verdiği cevapta kastı şudur: Allah Teâlâ verdiği şeri hükümler ile yaratılış nizamının kemalini sağlayan vasıtaları kullarına öğreterek ilminin, rahmet ve bağışlayıcılığının gereğini yerine getirmiş olur. Elbette bunu yaparken zatına dayanır. Buna göre yasal emirler akla uygunluğu yanında diğer ilahi ve evrensel yasalar ile uyum içerisindedir. Diğer taraftan bilkuvve olanın bilfiil olup fiiliyata kavuşmadan var olması; kendini gerçekleştirip mükemmelliğini ve varoluşun sonuçlarını göstermesi mümkün değildir. Buna göre yasal emirler, kevnî varoluşun fiiliyata geçmesinde olumlu etki sahibidir.

Tabâtabâî, şeri yükümlülüklerin mutluluk ve mutsuzluğun vasıtaları olduğunu düşünür. İblis, cehaletinin bir sonucu olarak verilen emre karşı gelerek mutsuzluğu mutluluğa tercih etmiştir. Yoksa kendi tercihi dışında kimse onu zorlamamıştır. Öyleyse İblis, mahiyetinin gereğini yapmıştır.³⁵

Akla dayalı yasal, şeri ve toplumsal işlerin bilgi temelinde inşa edilmediği zaman dış dünyayla yani nesnel varoluşla nasıl bir çelişki, çarpışma ve çatışma içerisine düşüldüğü açık bir durumdur. Şu halde denebilir ki, şeri emirlerin amacı keyfe keder zorluklar oluşturmak değil insani varoluş imkânlarını akla ve hakikate dayandırmada akla yardımcı olmaktır. Zaten bu emirler eşyanın hakikatine uygun olarak vaz edilmiştir. İlahi kanunların doğru uygulandığı zaman ortaya çıkardığı iyi sonuçlar bunun bir göstergesidir. Dolayısıyla âleme rastgele ve keyfe keder bir iradeyle müdahale eden bir Tanrı değil eşyayı ve gereklerini yine kendi öz varlığından hareketle bilen ve buna göre davranan bir Tanrı anlayışı İblis'in kavrayamadığı bir Tanrı anlayışıdır.

Dördüncü şüpheye gelince o, kâfir ve münafıklara niçin azap edildiği, acı çektirildiği, rahmet ve keramet diyarından uzaklaştırıldığı ile ilgiliydi. Cevabına gelince; Allah'ın ahiretteki cezalandırması onun gazap ve intikamını gerektiren, kızgınlık ve öfkesini gideren bir şey değildir. Molla Sadrâ'ya göre Allah böyle nitelenmekten ulu ve büyüktür. Cehenneme girmeye sebep olan şey, nefsanî içsel ve batini hallerin gerekleri ve tâbileridir. Bunlar batından zahire çıkar; ateş, akrep, yılan ve kızgın demirler olarak tasavvur olunur. İşte böylece insanların inanç, ahlak ve eylemlerden

³⁴ Molla Sadrâ, *Reddü'l-şübühâti'l-iblisiyye*, 389-390.

³⁵ Tabâtabâî, *Mizan Tesfiri*, 8: 68.

elde ettikleri edinimleri uhrevi cisim, şekil ve şahıslar suretinde hâsıl olur.³⁶

Molla Sadrâ'ya göre, ahiretteki cisimler/bedenler ruh sahibi olup bizzat hayatın kendisidir. Yani uhrevî nefisler zorunluluk yönünden bedenlerinin failidir. Bu dünyada bedenler, nefislerine doğru yükselirken ahirette ise nefisler bedenlerine doğru alçacaktır. Şöyle ki ahirette kuvve-fiil denklemi dünyadaki aksinedir. Ahirette kuvve, zat ve vücut olarak fiilden önce olduğundan uhrevi kuvve, uhrevi fiilden daha şereflidir. Ahirette tecessüm etmiş bedenler nefislerin tasavvur ve idrakleri hasebince sonsuz bir varoluşa sahip olacaktır.³⁷ Anlaşılan uhrevi bedenler/cisimler, nefislerine bağlı olarak kâim olan yarı-saydam varoluş biçimleridir.

Molla Sadrâ, dışarıdan insana ulaşan bir cezalandırmanın varlığı kabul edilse bile bunda büyük bir maslahat olduğunu dile getirir. Çünkü uyarma ve ceza ile korkutma çoğu şahıs için faydalıdır. Kötü ve kabahatlinin cezalandırılması yönündeki korkutmanın pekiştirilmesi ile korkutmanın kalıcı kılınması faydanın artmasını gerektirir. Sonra cezalandırılan şahsa nispetle bu cezalandırma kötü olsa bile bu, türün çoğu ferdi açısından hayırlı olur. Öyleyse bu durum, az bir kötülük oluşmasını gerektiren çok iyilik konumundadır. Tıpkı bedenin sağlığı için bir uzvun kesilmesi örneğinde olduğu gibi.³⁸

Molla Sadrâ bu cevabında sanki şöyle düşünmektedir: Eğer İblis'in bu hatası karşılıksız bırakılsaydı diğer insanların sapmasına neden olacaktı. Burada karşılık görmek, acı çekmek ve sıkıntıya düşmek insanlık kümesinde sadece bir kısım insan için geçerli olan bir durum değildir. Bilakis beden sahibi her insan bu kaderi ve benzeri sorunları yaşar. Sadece bunun kıvamı ve derecesi farklıdır. Yani bu anlamda "dünyada yaşıyor olmak" yeterlidir.

Görüleceği üzere Molla Sadrâ'nın bu cevabı daha çok kelamidir. Çünkü Tanrı'nın âlemden etkilenerek kızması ve buna bağlı olarak ceza vermesi akli ve felsefi olarak kabul edilebilir görünmemektedir³⁹. Doğrusu ödül ve mükafatın varlık ve bilginin bir sonucu olduğudur. Buna göre ceza ve azap yokluk ve cehaletin bir sonucudur. Yani ceza varlık anlamında bir sonuç değil öznenin yokluk ve bilgisizlikle yüz yüze gelmesi sonucunda duyduğu acıdır.

Tabâtabâ'ye göre ceza ve mükâfat nedensellik yasasının bir

³⁶ Molla Sadrâ, *Reddü'l-şübühâti'l-iblisîyye*, 390-391.

³⁷ Molla Sadrâ, *el-Hikmetü'l-'arşîyye*, 171-172.

³⁸ Molla Sadrâ, *Reddü'l-şübühâti'l-iblisîyye*, 390-391.

³⁹ Dini nasrlara göre de bu mümkün değildir. Allah âlemlerden ganidir. (el-Âl-i İmrân, 3/97) Bu ayet deist bir temelde yorumlanamaz. Çünkü deizm Tanrı ile âlem arasında varlıksal bir ilişki kuramaz. Halbuki Kur'an yer ve göklerde olan her şeyin sahibi olarak Allah'ı gösterir. (en-Nûr, 24/42)

sonucudur. İnsanlar ve irade sahibi varlıklar yaptıklarının sonuçlarına katlanmak zorundadır. Varoluş nedensellik yasına tâbi olduğu gibi, dünyadaki toplumsal düzenler de ancak bununla tanzim edilir.⁴⁰

Şu halde İblis nedensellik yasını kavrayamamıştır. Zaten onun akli gerçeklikleri kavramasını beklemek, tabiatına aykırıdır. Bunun gibi aklını bilfiil hale getirememiş insanların kendilerine sunulan akli delilleri reddetmeleri delillerin değil kendilerinin yetersizliğinin bir sonucudur.

Beşinci şüphe, Âdem'in cennetten çıkartılmasıyla ilgiliydi. Molla Sadrâ'ya göre bundaki hikmet ve menfaat büyüktür. Eğer Âdem, cennette ebediyen kalsaydı ilk fitratı üzerine kurulmuş evinde yalnız kalmış olacak ve herhangi bir kemâle eremeyecekti. Ayrıca yeryüzüne iniş sayesinde Âdem'in sulbünden sayılamayacak sayıda evladı Allah'ı tanıma ve O'na tapınmayı kıyamete kadar sürdürmeyecekti. Hâlbuki zamanın her döneminde onlardan birçok sayıdaki kişi ilim ve ibadet kuvvetiyle aklın yüce derecelerine yükselmiştir. Şu halde eğer dünyada bir müddet imtihanı ve seçkin bir dereceyi kazanması, onun İblis ile beraber yeryüzüne inişi sayesinde olmasaydı; hikmet büyük ve hayır da yüce olmayacaktı.⁴¹

Tabâtabâî'ye göre bu dünyada insan türünün kemâli, hak ve hakikatin ortaya çıkmasına aracı olan karşıtının varlığıyla mümkündür. Somut ve maddi bir âlem var olduktan sonra onda iyiliğin kötülük olmaksızın ve faydanın zarara bulaşmaksızın bulunması imkânsızdır.⁴²

Bu şüphe üçüncü şüphelye benzerdir. Dolayısıyla Molla Sadrâ benzer cevabı farklı bir şekilde dile getirmiştir. Yani eğer kuvve halinde kalan varoluş imkânları Âdem'in cennette sürekli kalmasıyla engellenseydi insanlık için asıl kötülük bu olacaktı. Evet, bazı insan bireyleri dünyevi varoluş ortamında olumsuz inanç ve ahlaki niteliklerle varoluşlarını gerçekleştirseler de bu durum bile bilkuvve halinde kalmaktan daha hayırlıdır.

Şu halde kötülük maddi varoluşun doğal bir sonucudur. Madde kabul yeteneğinin genişliğine rağmen mücerret/soyut ve ilahi birçok imkânı ifade etmekte yetersizdir. Anlaşılacağı üzere madde kabul ettikleri yönünden değil edemedikleri yönünden noksandır. Yani madde dolayısıyla ortaya çıkan kötülük de bir tür yokluk ve yoksunluktur. Zaten İblis maddenin kötülük denilen sonuçları doğuracağını bilmiş ancak maddenin aynı zamanda birçok hayra vesile olduğunu bilememiştir. Bu karşılaştırma esasınca madde salt iyi

⁴⁰ Tabâtabâî, *Mîzan Tesfiri*, 8: 69.

⁴¹ Molla Sadrâ, *İksîr-ül-ârifin fî ma'rifeti'l-hakkî'l-yakîn*, 152.

⁴² Tabâtabâî, *Mîzan Tesfiri*, 8: 69-70.

olmamakla birlikte iyi ve iyiliğe aracı olandır.

Altıncı şüphe, şeytanın açık bir düşman olarak Âdemoğullarına karşı güçlü kılınmasının hikmeti hakkındaydı. İblis'in gücü, insanları gördüğü yönden insanların onu görememesine dayanmaktadır. Bu sayede İblis onları vesveseleriyle azdırmaktadır. Molla Sadrâ'ya göre İblis'in gücü; bilkuvve hayır, nur ve şeref sahibi, kutsi işlere meyilli, ahirete de rağbeti olan kişilere yetmez.⁴³ Onun gücü; cevherleri aşağı, karanlık ve bilkuvve şerli olanlar üzerinde etkindir. Bunlar maddi şeylere meyilli, şehvet ve gazabın etkisinde çok fazla kalan kişilerdir.⁴⁴ Ayette şöyle buyrulur: "Allah, 'işte bu bana ulaştırılan dosdoğru yoldur. Azgınlardan sana uyanlar dışında, kullarım üzerinde senin hiçbir hâkimiyetin yoktur' dedi." (el-Hicr, 15/42) "Şeytanın hâkimiyeti, sadece onu dost edinenler ve Allah'a ortak koşanlar üzerindedir." (en-Nahl, 16/100) Molla Sadrâ'nın "cevherleri aşağı" insanlardan kastı "var olması açısından varlık" yönünden değil de mevcudiyet ve şeylik kazandıkları mahiyetleri yönünden aşağı insanlar olsa gerektir. Onun cevher kelimesini bu rahatlıkla kullanması Aristotelesçi cevheri, vücudun yerine koymayışından kaynaklanır. Ancak her halükârda onun bu kullanımı felsefî terminolojiye pek uygun düşmemektedir.

Molla Sadrâ'ya göre tekvini değil de teşri itaat ve karşı koyuşlar birbirlerini gerektiren görece durumlardır. Buna göre azdırma ve saptırma olmasaydı nefsin itaati ve doğru yolda yürümesi de söz konusu olmazdı. Nefsin tekâmüle ermemesi ise hikmete aykırı bir durumdur. Şöyle ki dünyevi hedefleri için çokça çalışan katı ve kaba nefisler olmaksızın bütün nefisler ahirete meyledip temiz ve salim olsalardı dünyanın bayındır kılınması sağlanamazdı. Bu durumda birçok hayır yok olurdu. Molla Sadrâ bu noktada bir hadis-i kutsiyi delil getirir: "Ben Âdemoğlunun günahlarını dünyanın bayındır kılınması için sebep kıldım."⁴⁵ Başka bir rivayeti de nakleder: "Eğer siz günah işlemeseydiniz Allah sizi giderir ve sizin yerinize günah işleyip tövbe eden bir kavim getirdi."⁴⁶

Bu cevabın özünü dünyevi ve toplumsal koşulların bağlayıcı olduğu gerçeği oluşturmaktadır. Tanrısal ilahi gerçekliğin yansıması olarak toplum denilen birlik teşkil olunmaktadır. Bu birliğin bizatihi kendisi, kendisi olması yönünden, hayır ve iyiliktir. Bu birliğin gerekleri ve eklentileri ise belirli seviyede iyi-kötü, hak-batıl, doğru-yanlış, yasa ve yasa dışı ayrımlarının

⁴³ Molla Sadrâ, *İksîrül-ârifîn fî ma'rifeti'l-hakkî'l-yakîn*, 150.

⁴⁴ Molla Sadrâ, *Reddü'l-şübühâtî'l-iblisîyye*, 392.

⁴⁵ Molla Sadrâ, *Reddü'l-şübühâtî'l-iblisîyye*, 392.

⁴⁶ Müslim, *Tevbe*, 9.

oluşmasını gerektirmektedir. Bu durumda kelami seviyede “Tanrı isteğine” bağlanan görece karşıtlıklar metafizik sahada varlık ve bilgi merkezinde şekillenen dairesel dış yapılara dönüşmektedir. Özet olarak ifade etmek gerekirse bütün cehaletin kendisine dayandığı şey varlığın metafiziksel keşfinin yoksunluğudur. Bu yoksunluğun bir sembolü de İblis’tir.

Yedinci şüpheye gelince İblis’e kıyamet gününe kadar mühlet verilmesi hakkındaydı. Bu şüphenin cevabı bir öncekiyle benzerdir. Kıyamete kadar İblis’in vesvesesinin devam etmesi bundan doğacak hayırların devam etmesini sağlayacaktır. Dünyevi varoluş seviyesi ancak kötülükler ile karışmış olarak var olabilir. Dünya ahirete uzanan bir köprüdür. Dünyayı anlamlı kılan şey, gayesi yani ahirettir. Dünyevi varoluşun -yani iyinin ve kötünün- ötesindeki saf varlık alanına gelince o, mutlak hayır ve güzellikten başka bir şey değildir.⁴⁷ Dünyada kötülüğün olmamasını arzu etmeye gelince bu, onun mahiyetine aykırıdır. Şer ve afetlerin kendisine yol bulamadığı âlem, temiz nefislerin sahip olduğu nitelik, karakter, yön ve edimlerinin kendisine döneceği başka bir âlemdir.

Molla Sadrâ’ya göre, sonuçları cihetinden şeytanî işlerin; zulüm ve fitne ehlinden kula ulaşan sıkıntı ve elemeler ile kulun Allah’a hızlıca dönmesi, yeryüzünde ebedi kalmayacağını hatırlayıp dünya ehlinden sakınması ve böylece ahireti istemesi vb. gibi büyük faydaları vardır. Nihayetinde kul, çektiği sıkıntı ve belalar vasıtasıyla dünyadan uzaklaşıp Sebeplerin Sebebine yapışır.⁴⁸

Molla Sadrâ’nın konu ile ilgili en önemli itirazlarından birisi inatla karışık cehaletin (cehl-i mürekkep) zirvesinde olan İblis’in ilimle şöhret bulmasına yöneliktir. Hâlbuki İblis’in ortaya koyduğu bu şüpheler onun cehaletini ortaya çıkarmak için yeterlidir. Bu şüpheleri bırakın hikmette derinleşip iman ve marifet nuru ile gönlü ferah olanların def etmesini, hikmette orta seviyede olanlar bile def edebilir. Bir takım düşünürlerin bu şüphelere cevap verememesinin nedeni Tanrı’yı sadece fail-i muhtar ve rastgele karar veren birisi olarak kabul etmeleridir. Aynı zamanda onlar, *Aşkın Hikmet* kaidelerini ve nurani ilimleri idrak etmekte de kusurlu olanlardır.⁴⁹

Aşkın Hikmet prensiplerine göre insanların diğer mahlûkâta üstünlüğü, yaratıldığı unsur vasıtasıyla değildir. Hâlbuki İblis, Tanrı’ya “beni ateşten onu topraktan yarattın” dediği zaman unsuri üstünlük iddiasında

⁴⁷ Molla Sadrâ, *Reddü’l-şübühâtî’l-iblisiyye*, 392.

⁴⁸ Molla Sadrâ, *İksîr-ü’l-ârifin fi ma’rifeti’l-hakki’l-yakîn*, 153.

⁴⁹ Molla Sadrâ, *Reddü’l-şübühâtî’l-iblisiyye*, 393.

bulunmuştur. İnsana ait üstünlük ilim, bilgi ve Allah'ın ona has kıldığı manada/anlamda saklıdır. Meleklerle Âdem'in daha bilgili olduğu gösterilince melekler hemen secde etmişlerdir. İblis ise Âdem'in zahirine ve işin başlangıcına bakarak meleklerin kavradığı şeyi kavrayamamıştır. Bundan dolayı Âdem'i küçümsemiştir. İblis aynı anlayışsızlığı sonrasında peygamberlere de karşı gelmiştir. İblis ve taraftarları onlar için "sizin gibi bir beşer, yemek yiyip çarşılarda dolaşüyor" (el-Furkan, 7-8) demiştir. Diğer bir ayette ise peygamberlerin reddedilmesine dair şöyle denir: "İnsanlara hidayet ulaştıncaya onları iman etmekten alıkoyan şey ancak şöyle demeleridir: Allah bir beşeri mi elçi olarak gönderdi." (el-İsra, 17/94) Hâlbuki Allah Teâlâ onların üstünlüğü için "Allah, hikmeti dilediğine verir. Kime hikmet verilmişse, şüphesiz ona çokça hayır verilmiş demektir. Bunu ancak akıl sahipleri anlar." (el-Bakara, 2/269) buyurmuştur.⁵⁰

Anlaşılan Molla Sadrâ, Şehristânî'nin ileri sürdüğü şüphelerden hareketle Âdem'in yaratılışıyla ilgili olarak İblis'in ana düşüncesinin şu olduğunu varsayar: "Allah her şeyi bilir ve her şeye gücü yeter. Dileseydi, Allah kötülüğü yaratmazdı. Yani Âdem'in yaratılması için bir sebep yoktur." Bu gereksizliği başlangıçta melekler de dile getirmişti.⁵¹ İblis, Âdem'in yaratılmasını gereksiz görmek yanında ona boyun eğmenin de zorunlu olmadığını düşünmüştür. Bu düşüncesini ispat etmek yani vehmin akıldan daha üstün olduğunu göstermek, onun tabiatının bir gereğidir. Ona göre kendisi Âdem'e karşı güttüğü davada haklı ve ondan daha bilgili olduğuna göre Tanrı, Âdem'i seçmekle hata yapmıştır. Görülen o ki İblis, Allah Teâlâ'nın Âdem'i üstün kılmasının açık bir hata olduğunu göstermek için kötülüğün hizmetine girmiştir. Öyleyse ona göre, kötülüğün var olmasına neden olan kendisi değil Âdem'dir. Bu yanlış çıkarımın nedeni kendi suçunu başkasına yükleme gayreti, inat, büyüklenme ve cehaletini bilmemesidir.

Genel olarak İblis'in yaptığı itirazlardan "varlık olması açısından varlık", varlık kademeleri, varlık'ın dereceli anlamdaşlığı, varlık-mahiyet ayrımı, varlığın asaleti, kötülük problemi, kader meselesi, imtihan ve uhrevi cezalandırmanın mahiyeti vb. gibi konularda bilgisiz olduğu anlaşılmaktadır. Felsefi ve akli bu gibi konulara gerekli ilgiyi gösteremeyenlerin ateist veya deist birçok soruya -kelami seviyede kaldıkları müddetçe- tatmin edici cevaplar veremedikleri ileri sürülebilir.

⁵⁰ Molla Sadrâ, *Esrar'ül-ayet*, tsh. Muhammed Havâcavî (Tahran: Encümen-i İslamî Hikmet ve Felsefetü İran, 1402/1981), 138.

⁵¹ El-Bakara, 2/30.

Sonuç

Molla Sadrâ'ya göre İblis, dile getirdiği şüphelerde yaratılışın amacını ve mahlukâtın imtihan edilmesindeki gayeyi sorgulamıştır. Ayrıca o, kader konusundaki zorlukları gündeme getirmiştir. Yine İblis, cehaletini mazeret olarak sunmuştur. Evrensel varoluşun zorunlu sebeplik bağlantılarını gizleyerek istenirse "Âdem'e secde emrinin kendisine verilemeyebileceğini ve böylece Âdem'in cennetten çıkmayabileceğini", iddia etmiştir. İblis'e göre, söyledikleri gerçekleşseydi daha mükemmel bir evrende var olacaktık. Şöyle ki Allah -her şeyi bildiği ve istediği her şeye gücü yettiğine göre- dileyseydi, kötülüğü yaratmazdı. Öyleyse Âdem'in yaratılması için bir sebep yoktu. Bu durumda -ona göre- âlemdeki mevcut kötülüğün sebebi Âdem'dir. Yok, eğer kötülüğün sebebi kendisiyse gerek secde emri verilmeyerek ve gerekse yaratılmayarak bu sorun giderilebilirdi. Ayrıca Âdem ve oğullarının kendisi karşısında zayıf bırakılması da açık bir haksızlıktır.

Molla Sadrâ, İblis'in bu şüphelerinin -meşhur olanın aksine- onun bilgisizliğinin açık bir delili olduğunu dile getirmiştir. Öncelikle İblis, evrende cari olan nedensellik yasasını anlayamamıştır. İblis, Âdem'in varlık piramidinde işgal ettiği yeri bilemediğinden onu "kendisine dışarıdan bir vazifenin verildiği bir görevli" gibi algılamıştır. Bu sebeple bütün Peygamberlere karşı gelen İblis, hilafet ve velayet konusunun ontolojik yansımalarından da bihaberdir. Çünkü İblis -bazı filozofların tabiriyle vehim-tikel şeyleri ve ona bağlı görece faydaları elde edebilen varlık/bilgi seviyesini ifade eder. Hâlbuki Âdem'e isimlerin öğretilmesi onun "müstefad akıl" seviyesine ulaşabilen bir varlık olduğunu ve varlığın hakikatini bilebileceğini gösterir.

Molla Sadrâ, İblis'in şüphelerine karşı verdiği cevaplarda, ilk olarak yaratılışın sebebinin Tanrı'nın zatı olduğunu ve Tanrı'ya kendisi dışından başkaca hedefler yüklenemeyeceğini dile getirir. Buna göre İblis de ilahi inayetin bir gereği olarak var olmuştur. Bunun için Âdem, İblis'in varoluşunun gereksizliğini iddia etmemiştir. İkinci olarak Molla Sadrâ, imtihan olgusunu mevcut varlıkların kuvveden fiile çıkışı olarak yorumlar. Bu anlamda bazı olumsuz sonuçlar çıksa bile varlıkların kazandıkları şeyler kuvve halinde kalmalarından daha hayırlıdır. Yasal emirler ise bu sürece katılan bağıl durumlardır. Bu katılım iradeli varlıkların kendi tercihine göredir. Yani dünya ve ahirette sorumluluk sahibi varlıkların edinimleri nedensellik prensibince oluşur. Ayrıca bu dünya koşullarında iyilik ve kötülük gibi ayrımların ortaya çıkması dünyanın mahiyetinin bir gereğidir. Çünkü bu dünya hayatı, maddi seviyede şeylerin zıddını beraberinde

gerektirir. Yine kötülük, gaflet ve benzeri durumlar iyilik nizamının bir parçası olup birçok hayrın elde edilmesine vesiledir.

İblis'in içine düştüğü büyükleme benlik sahibi her varlıkta olduğu bilinen bir durumdur. Şu halde İblis, varlığın sarhoş edici cazibesi altında vahdeti parçalayan cahilane bir nazar ile Âdem'e bakmıştır. Bu sebeple varlığın birliğini kavrayamamış ve dolayısıyla muhatabının varlığını ihmal ederek kibirlenmiştir. Bu durum onun aşağı varlık seviyesine ait varoluşunun bir göstergesidir. İblis; kendisini oluşturan mahiyeti, kayıtlı ve yaratılmış mümkün varlığı yönünden işin hakikatini kavrayamamıştır. Öyleyse İblis, varlık piramidinin en üst seviyelerinde yer almaya layık değildir. Onun kovulmasından kasıt, bu olsa gerektir.

Molla Sadrâ'ya göre, Tanrı'nın yaratmasında zati dışında herhangi bir amacının olması O'nu mümkün varlıklar seviyesine indirmek olur. Şu halde âlem; varoluşunu, zorunlu olarak Tanrı'ya borçlu iken mümkün olan mahiyetini ise "onu o kılan" özsel niteliğine borçludur. Mevcut şeyler mahiyetleri yönünden görece bir farklılığa sahipken varlıkları yönünden ise asli bir birliğe sahiptirler. İblis ve benzeri zihinsel tavır alışlara sahip olanların, bu gerçeği anlaması zordur. Yaratılışın niçinliğine dair Molla Sadrâ'nın kelami cevapları ilgi göstermemiş olması, o cevapları yetersiz kabul ettiği içindir. Bu şüphelere hikmette orta seviyeye ulaşmış kişiler bile cevap verebilirken önde gelen kelimcilerden bazıları, bu şüpheler karşısında âcizliğini itiraf etmiştir.

Anlaşılmakta olduğu üzere âlemin "niçin" var olduğunun cevabında makul sonuçlara ulaşabilmenin nihai yolu, Tanrı'nın zatından kaynaklanan zorunluluğa yönelmektir. Bu yönelim, hakikat arayıcısının kendince sorularının peşini bırakmamasını yani felsefeye yönelmesi gerektiğini ima eder. Çünkü varlığa dair geliştirilecek temel felsefi bakış açısı, cevaplarımızın rengini belirleyecektir. Şu halde Molla Sadrâ'ya göre, "varlığın esasında bir olduğu", "varlığın kendi birliği içerisinde teşkiki bir nitelik barındırdığı" ve "varlık-mahiyet ayrımında asıl olanın varlık" olduğu gibi üç ana düşüncenin bilinmemesi durumunda, doğru cevapları ulaşmamız mümkün değildir. Buna göre, dış dünyada varlığa kavuşan her şey Zorunlu Varlık'tan varlığını kazanmaktadır. Yani gerçekte sadece Zorunlu Varlık vardır. Bu önerme keşif ve tecrübe seviyesinde idrak edilemese de aklî olarak bunun böyle bilinmesi "niçin yaratıldım" sorusunu soran kişinin "bir zorunluluğun eseri olarak var olduğunu" bilmesini sağlar. Ayrıca ahiret hayatını, "dünya hayatının sonunda yine farklı bir varlık seviyesinde Zorunlu Varlık'ta var olmaya devam etmek" şeklinde yorumlar. Ayrıca "insan olmak" kişinin iradi davranışlarla varoluş

serüvenine katılması ve elde edeceği kabiliyetlerle varlık seviyesini yükseltip varlığın üst seviyelerine doğru yükselebilmesidir. “Varlığın mahiyet karşısındaki asaleti”, dünyevi hiçbir belirlenimin kalıcı olmadığını ima eder. Tanrı’dan neşet eden varoluş tekrar onda biteceğine göre “niçin yaratıldığını” düşünen birisi aslında Tanrı’dan dolayı ve Tanrı için yaratıldığını bilecektir. İblis’in bu noktadaki cehaleti; kovulması ve içine düştüğü şekavetin sebebidir. Öyleyse bu bilgi, insan için en büyük huzur ve mutluluk kaynağı olsa gerektir.

KAYNAKÇA

- CÜRCÂNÎ, Seyyid Şerîf. *Şerhu’l-Mevâkıf*. Trc. Ömer Türker. 3 cilt. İstanbul: Türkiye Yazma Eserler Kurumu Başkanlığı Yayınları, 2015.
- KILAVUZ, Ahmet Saim. “Cin”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 8: 8-10. Ankara: TDV Yayınları, 1993.
- MOLLA SADRÂ. *Esrarü’l-ayet*. Tsh. Muhammed Havâcavî. Tahran: Encümeni İslâmî Hikmet ve Felsefetü İran, 1402/1981.
- MOLLA SADRÂ. *İksîrü’l-ârifîn fi ma’rifeti’l-hakkü’l-yakîn (Mecmû’a-yi resâ’il-i felsefî-yi Sadrü’l-müte’ellihîn 3. Cilt)*. Thk. Yahya Yesribî- Ahmet Şefiîhe. Ed. Muhammed Hamaneî. Tahran: Bunyâd-i Hikmet-i İslâmî-yi Molla Sadrâ, 1389.
- MOLLA SADRÂ. *el-Hikmetü’l-arşîyye*. Tsh. Muhammed Havâcavî. Tahran: İntişarat-ı Mevla, 1391.
- MOLLA SADRÂ. *el-Mebde ve’l-mead fi’l-hikmetü’l-müteâliye*. Thk. Tsh. Muhammed Zebihî ve Cafer Şah Nazari. Ed. Muhammed Hamenei. 2 cilt. Tahran: Bünyadı Hikmeti İslami Molla Sadrâ, 1381.
- MOLLA SADRÂ. *Mefâtiühü’l-gayb*. Thk. Necefkulu Habibi. Ed. Muhammed Hamenei. 2 cilt. Tahran: Bünyadı Hikmeti İslami Molla Sadrâ, 1384.
- MOLLA SADRÂ. “Reddü’l-şübühâti’l-iblisiyye”. *Mecmuatü Resaili Felsefiyyeti*. Thk. Celaleddin Aştıyani. 385-393. Beyrut: Daru İhyâü t-Türasî’l Arabiyye, 2001.
- MUTAHHARÎ, Murtaza. *Adl-i İlâhî*. Trc. Hüseyin Hatemi. 2. Baskı. İstanbul: Kevser Yayınları, 2014.
- ÖZTÜRK, Mustafa. “İblis’in Trajik Hikâyesi” -Allah, Şeytan, İnsan ve Kötülüğe Dair-. *Çukurova Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 5/1 (Haziran 2005): 39-65.
- ŞAHİN, Musa Süreyya. “Cin” *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 8: 5-8.

Ankara: TDV Yayınları, 1993.

ŞEHİRİSTÂNÎ. *el-Milel ve'n-Nihal*. Thk. Emir Ali Mehne, Ali Hasan Feû'r. 2 cilt. Beyrut: Dâru'l Marifet, 1414/1993.

TABÂTABÂÎ, Muhammed Hüseyin. *Mîzan Tefsiri*. Trc. Salih Uçan. İstanbul: Kevser Yayınları, 2005.

TAFTAZÂNÎ. *Şerhü'l-mekasîd*. Thk. Tlk. Abdurrahman Umayra, 5 Cilt. Beyrut: Âlemü'l-kütüp, 1419.

TERKAN, Fehrullah. "İblis'in 'Kötülük Problemi'ne Dair Felsefi Argümanları ve Şehristânî'nin "Bilinemezlik" Teodisi." *Milel ve Nihal Dergisi* 5/1 (2008): 63-91.

YİĞİT, Fevzi. *Hikmet ve İlet (Molla Sadra'nın Nedensellik Teorisi)*. İstanbul: Önsöz Yayıncılık, 2018.

MULLĀ SADRĀ'S PHILOSOPHICAL RESPONSES TO IBLĪS'S DOUBTS

© Fevzi YİĞİT^a

Extended Abstract

In this article, the doubts that allegedly belonged to Iblīs, which was written by the author of “al-Milal wa al-Nihāl”, i.e. Shāharastānī, (d. 548/1153) was become subject of a small treatise written by Mullā Sadrā (ö. 1051/1640). In relation to Iblīs's doubts, Tabātabāī made philosophical statements in his exegesis, *al-Mizān*. It is known that he did philosophy mostly in the line of Mullā Sadrā.

Iblīs, in the doubts it voiced, questions the purpose of his creation and the purpose in testing the creature. It also raises the challenges in the issue of free will. Iblīs also uses its ignorance as an excuse. It, concealing the necessary causal connections in the universal existence, argues that the obligation of *sajda* (prostration) might not have been imposed on him and so Adam might not have been expelled from heaven. According to it, if what it had said would have come true, we would have lived in a more perfect universe. God knows everything, and He is the Almighty. If Allah had willed, He would not create evil. Then there was no reason for the creation of Adam. In this case -according to him- the cause of evil in the world is Adam. However, if the cause of the evil were it itself, this would had been avoided by not imposing on it the obligation of *sajda* or by not creating it. Moreover, it was a clear injustice that it was left weak against Adam and his sons.

Mullā Sadrā stated that these doubts of Iblīs -contrary to the famous one- were clear evidence of its ignorance. First of all, Iblīs did not understand the current causality law in the universe. Since Iblīs did not know the place occupied by Adam in the pyramid of existence, it perceived him as “someone who was given a duty from outside to fulfill”. For this reason, Iblīs, who opposed all the prophets, was unaware of the ontological reflections of the

---

^a Asst. Prof., Nevşehir Hacı Bektaş University, fevziyigit58m@hotmail.com

issues of *khilafah* and *walayah*. This is because Iblīs –as the philosophers assert– expresses the particulars and the level of being able to achieve some relative benefits. However, Adam's being taught names shows that he is a being who can reach the level of the intellect (*al-mustafād*) and know the truth of the existence. For this reason, even someone who has reached mid-level in the wisdom can answer doubts of Iblīs.

In response to Iblīs's doubts, Mullā Sadrā first states that the cause of creation is the essence of God and that no other goals can be imposed on God other than Himself. Accordingly, Iblīs also existed as a requirement of the divine grace. Secondly, the phenomenon of the test refers to the stages that existing beings went through while arising to the level of actual knowledge from the level of potential knowledge. In this sense, even if there are some negative results, what they gain is better than the fact that they remain in potential. Furthermore, the legal orders are relative situations involved in this process. This participation depends on preference of the beings possessing the power will. In other words, the positions of the responsible beings in the world and the Hereafter depend on their gains by the principle of causality. In addition, the emergence of dualities such as good and evil, in the conditions of the world, is a necessity of the nature of the world. For the life of the world requires the opposites of things in the material level. Additionally, evil, ignorance and the like are part of the order of the goodness and are the means to obtain many good deeds.

We know obviously that the arrogance Iblīs has fallen into is possible to happen to all the beings that has a self. Therefore, Iblīs looked at Adam with an ignorant look smashing the unity under the intoxicating attraction of being. For this reason, he could not comprehend the unity of existence and therefore he was arrogant by neglecting the existence of its interlocutor. This is an indication of its existence to be in the lower levels of existence. Iblīs could not comprehend the truth of matter in terms of its existent as a limited and created being. So Iblīs is not worthy to be in the highest levels of the pyramid of existence. That should be the cause of its being expelled. Actually, the arrogance that Iblīs is suffering from is the disease of those who do not understand the unity, dignity and kindness of existence.

Keywords: Islamic Philosophy, Mullā Sadrā, Adam, Iblīs, Causality.

